

Szófajteni teaurusz, avagy szófaji rendszerünk szerkezete

(Előadás)

I. 1. Bevezető

(1. dia): Anyanyelvünk szófaji rendszere szinte adja magát a teaurusz formában való feldolgozásra: a szófaji kategóriák hierarchiája nyilvánvaló, a teauruszkészítő feladata szinte csak arra korlátozódik, hogy explicitté tegye a látenszen meglévő kapcsolatokat. „Szinte”, mondom, mert ennél többről van szó. Az alábbiakban bemutatom, milyen kérdések merültek fel a munka során, és azokra milyen válaszokat sikerült adnom. A szóban forgó teaurusz első változata 2006-ban készült manuálisan, majd 2008. májusában szerkesztettem át Relex teauruszkezelő programmal, közben tartalmi változtatásokat is végrehajtvam.

I.1. A fogalmi rendszer: bár a szófajtain fogalmak rendszere jól kidolgozottnak tűnik, a részletes feldolgozás során több ún. „üres nyelvi kockát” találtam, amit be kellett töltenem, hogy megalkothassam a teauruszt. A feladat megoldásához több módszert használtam. Ezek közül néhány, és az új fogalmak: (2-3. dia).

1.1 a szakirodalomban használt körülírások összevonásával vagy csekély módosításával:

- állapotot jelentő főnév **g** állapotjelölő főnév
- az alany belső állapotára utaló határozószó **g** belsőállapot-határozó szó
- az alany külső állapotára utaló határozó **g** külsőállapot-határozó szó
- fizikai állapotra vonatkozó főnév **g** fizikaiállapot-jelölő főnév
- jelhez hasonló értékű viszonyzó **g** jelértékű viszonyzó
- képzőhöz hasonló értékű viszonyzó **g** képzőértékű viszonyzó
- raghoz hasonló értékű viszonyzó **g** ragértékű viszonyzó

1.2. más szófaji alcsoportokra már alkalmazott szakkifejezések kölcsönzésével:

- kontextusfüggő mediális ige (a kontextusfüggő névmásokból kiindulva, ld. alább)

Ezek közül a kategóriák közül azonban az állapotjelölő főnév és a fizikaiállapot-jelölő főnév nem került be a teauruszba, mert a főnév szócikkét nem dolgoztam ki részletesen. (Erről később).

II.1. Az egyes szófajok besorolásának kérdései:

1.1. A szófaji rendszer általános áttekintése (4.-5-6. dia):

szófaj

- A alapszófaj
- funkcióige
- mondatszó
- viszonyzó

Mivel a mondatzóknak rendszerének feldolgozása nem okozott problémát, ezzel a jelen előadásban nem foglalkozom, leginkább az alapszófaj alcsoportjaira összpontosítok.

A nagyobb szófaji alcsoportok további bontásában:

alapszófaj

M: *Bővíthető, toldalékolható, önálló mondatrész szerepében is megjelenő, kontextustól független jelentésű szófaj.*

- F szófaj
- A átmeneti szófaj
 - névmás
 - tiszta szófaj
- X funkcióige
 - mondatszó
 - viszonyzó

tiszta szófaj

M: *Egyetlen szófaj tulajdonságait hordozó, önálló, tartalmas jelentéssel bíró szófaj.*

- H tulajdonképpeni alapszófaj
- F alapszófaj
- A főnév
 - határozószó
 - ige
 - melléknév
- X átmeneti szófaj
 - névmás

Ennyit áttekintés képpen, és most nézzük a tiszta szófaj csoportjait részletesebben, de csak a problémásakat kiemelve (7. dia):

ige

- F tiszta szófaj
- A cselekvő ige
 - kölcsönös ige
 - mediális ige
 - műveltető ige
 - szenvető ige
 - visszaható ige

mediális ige

F ige

A alanytalan ige

fakultatív alanyú ige

[kontextusfüggő mediális ige](#)

medioaktív ige

mediopasszív ige

A mediális igeik csoportja, azon belül a kontextusfüggő mediális ige miatt emeltem ki ezt a két cikket. A *Magyar grammatika* ugyanis az alanytalan, fakultatív alanyú, mediokatív és mediopasszív középigék mellett szól egy ötödik alfajról is, aminek jellemzője, hogy jelentése szövegkörnyezettől függően lehet cselekvő vagy mediális, azonban nem nevezi meg, csak jellemzi. Ezt a fajtát nevezem a teauruszban-a kontextusfüggő személyes névmás mintájára *kontextusfüggő mediális ige*nek.

Az igenév (8. dia)

Az igenév szócikke azért érdekes, mert a közismert melléknévi igenév mellett a főnévi igenév egy kevésbé ismert fajtáját is felvettem, s a szócikk szerkezete, még terminológiáját tekintve is, szinte megegyezik a melléknévi igenévvel (8. dia). Az igei igenév pedig azért érdekes, mert több helyre is be szokták sorolni. Van, aki külön igenévfajtának tekinti, a Magyar grammatikában viszont mint a melléknévi igenév egyik fajtája szerepel, arra való hivatkozással, hogy ez inkább tulajdonságot fejez ki, a melléknévhez hasonlóan, míg a többi igenév inkább cselekvést, bár szintén tulajdonságként megnevezve (olvasó lány, futó sportoló, de : nap sütötte hegyoldal, ez inkább közelebb áll a melléknévhez).

Ki kell emelnem a határozói igenevet, amelyet a Magyar grammatika ugyanúgy, mint akár a Mai magyar nyelv rendszere, akár egyéb források, morfológiai alapon különít el –va/-ve és –ván /-vén képzős alfajokra, melyekhez az előbbi forrás szerint funkciómegoszlás is társul. Tezauruszomban ezt a funkció szerinti felosztást követem, amikor állapot-, cél , -mód- ill. okhatározói igenevet különítek el a határozói igenév fajtáiként. Ezt a csoportosítást a határozószóval meglévő rokonság és az ebből fakadó analógia szintén alátámasztja.

A névmás felosztása:

Ezt a szófaji csoportot három szempont alapján szokás osztályozni, ld. a táblázatot. (9-10. dia).

Helyettesítettségfajta szerint	főnévi	melléknévi	határozói
Funkció szerint			
személyes	én, enyém	-	-
visszaható	magam	-	-
kölcsönös	egymás	-	-
mutató	ez	ilyen	itt
vonatkozó	ami	amilyen	ahol
kérdő	ki	milyen	hol
határozatlan	valaki	valamilyen	valahol
általános	bárki	bármilyen	bárhol

Referenciafajtája szerint	szituációfüggő	kontextusfüggő	mondat-egységen belüli	mondat-egészen belüli	nincs ref.
Funkció szerint					
személyes 1, 2. személy	+	-	-	-	-
személyes 3.	+	+	-	+	-
visszaható	-	-	+	-	-
kölcsönös	-	-	+	-	-
mutató	+	+	-	+	-
vonatkozó	-	-	-	+	-
kérdő	-	-	-	-	+
határozatlan	-	-	-	-	+
általános	-	-	-	-	+

A kérdés az volt, legyen-e kiemelt szempont, s ha igen, melyik. A másik kettő pedig elhagyható –e, és ha nem, hogyan jelenjen meg a teauruszban? Végül, mivel mindhárom felosztás elfogadott és használatos, egyiket sem hagytam figyelmen kívül. Így a névmás deszkriptornak ugyanúgy alárendeltje lett pl. a személyes névmás, mint a főnévi vagy a szituációfüggő.

A névmás mint nemfogalom több szempontú felosztásával keletkezett, alárendelt fogalmak egymással kolaterális viszonyban vannak, azaz egymást nem kizárják, hanem átfedik. Ez az átfedés sokkal pontosabban tükrözi névmási rendszerünk összetettségét, mint egyetlen, kitüntetett szempont érvényesítése. Ebben eltérek a teaurusz korábbi változatától, ahol kizárólag a funkció szerinti felosztást szerepeltettem. Az ábrán a faj-nem viszonyt a piros, egyirányú gráfok, míg a kolaterális viszonyt a zöld, szaggatott élű, kétirányú gráfok jelzik. (11. dia):

A határozószó

Mint a névmásnál, itt is a felosztás szempontjának megválasztása jelentett gondot. A nyelvtanok a határozószó fajtáit két szempont szerint csoportosítják: a), a benne kifejezett, viszonyított tartalom határozott –e (színes fogalmi tartalmú v. határozott fogalmi tartalmú határozószók, pl. reggel), ill. csak vissza-vagy rámutatással van –e megjelölve (névmási határozószók, pl. ott, így). b) mondtbeli szerep v. más néven a határozói körülmény típusa szerint (pl. mód-hely-idő... határozószók), ill. a Magyar grammatika még szerint létezik még c) morfológiai tagoltság szerinti felosztás (morfológiailag elemezhetetlen, összetett, szótövet + toldalékot tartalmazó, idegen eredetű). Az a) szemponttal rögtön az a probléma, hogy nem elég egyértelmű, mert nem tudják biztosan eldönteni, mi mennyire határozott fogalmi tartalmú, ami felveti az elvontság-konkrétság kérdését, ahogyan a főneveknél erről szó lesz. Ezért ezt afelosztási szempontot nem szerepeltettem a teauruszban, hanem a másik kettőt, a névmásnál látott módon egymásra vetítve (12. dia). Eredményül hasonló szócikket és ábrát kaptam, amelyre a szavak közti generikus és kolaterális kapcsolatok jellemzőek (13. dia).

A főnév

Elérkeztünk a talán legtöbb problémát jelentő szófaji csoporthoz, a főnévhez.

A *Magyar grammatika* – mint minden, általam ismert grammatika, –a főneveket *elvont* és *konkrét* kategóriákra osztja. Közkeletűen és leegyszerűsítve, az elvonthoz sorolják a cselekvést, állapotot és tulajdonságot jelentő főnevet is, nem csupán a 'fogalmak', 'gondolati jelenségek' neveit. Ez a besorolás a kérdéssel mélyebben foglalkozó nyelvész és logikai szakemberek között vita tárgya, és jelenleg nincs elfogadott meghatározás a két kategóriára. Az egyik hagyományos felfogás szerint elvont dolog az, ami nem köthető helyhez. Ezzel az a probléma, hogy a

folyamatok és tevékenységek jelentős része nagyon is helyhez köthető („a teniszpályán *teniszeznek*”; „nagyvárosokban különösen elterjedt a *teniszjáték*”). Ugyanakkor számos konkrét mentális dolog nem köthető helyhez. A másik hagyományos felfogás szerint valami akkor elvont, ha nem köthető létezéséhez valamilyen kiváltó, hatóerőként működő ok. Például az üres halmaz nem okozata valamilyen hatásnak. Ekkor az a kérdés: mit értünk pontosan hatóerőként működő okon¹?

Másrészt a nyelvészetben hagyományos elvont-konkrét felosztás szöges ellentétben áll a formális ontológiákban az 1990-es évek óta kialakított fogalmi struktúrákkal (így a *Magyar Egyetemes Ontológiában* is használt, nemzetközi megegyezésen alapuló, Ungváry Rudolf által kidolgozott felosztással). Ezekben a formális ontológiákban ugyanis a tevékenységeket és állapotokat eleve kivonják az elvontság tartományaiból, és önálló fogalmi kategóriákként tételezik. (Angol nevük „perdurant” vagy „occurance”, a magyar formális ontológiában „energiaszerű valami”), továbbá a tulajdonságokat is önálló fogalmi kategóriába fogják össze („quality”, a magyar formális ontológiában „információszerű valami²”).

A hagyományosan elvontnak tételezett főnevek egy része az elmúlt évtizedben minden jel szerint kikerült az elvont kategóriából; mégpedig azok, amelyek esetében léteznek olyan konkrét dolgok, melyek adott folyamat, tevékenység, állapot és tulajdonság hordozói (például a „kemény”, „ütés”, „cseppfolyósság” fogalmának terjedelmébe eső dolgok, referenciák egyáltalán nem elvontak). Az elvont és a konkrét főnevet ugyan fölvettem a teauruszba azok kitüntetett jellege miatt, de a speciális felosztásukat már nem. Ha ugyanis az elvont főnév-konkrét főnév felosztást a speciálisabb szinteken is következetesen szeretném végigvinni a teauruszban, az már kivezetne a leíró szófajtan, s egyáltalán a leíró nyelvtan tárgyköréből, át a filozófiába és a formális ontológiákba. Ezért végül úgy döntöttem, csak a szűkebb szófajtani kategóriákkal dolgozom. Kimaradtak tehát olyan, általam eredetileg létrehozott összefoglaló deskriptorok, mint **betegségnév, lélettelelnév, eseményjelölő főnév, konkrét mozgás-jelölő főnév, időjárás név, színnév**, stb., mert ezek már „nem annyira szófajtani értelemben csoportosítnak, hanem inkább valamiféle tartalmi, gyakorlati, tárgyköri értelemben... s mivel a legáltalánosabb szintről van szó, valójában a gondolkodás univerzumát rendezik³”. Ha ugyanis megpróbáltam volna felhasználni ezeket, a fogalmak teljes univerzumára kellett volna kidolgoznom a rendszerüket ahhoz, hogy az koherens legyen. Márpedig ilyen fogalmi rendszer jelenleg tudományosan

¹ A kérdés mai nyelvi, logikai és filozófiai hátterét részletesen összefoglalja a Stanford enciklopédia szócikke [Stanford Encyclopedia of Philosophy [közr. a.] Stanford University, Center for the Study of Language and Information. Stanford, Metaphysics Research Lab., 2007. <<http://plato.stanford.edu/entries/abstract-objects/>>]

² Az angol eredményekről lásd [Forrás Guarino: [et al.]: Sweetening Ontologies with DOLCE. = Computer Science, Vol. 2473. 2002. – pp. 166-181, <<http://www.loa-cnr.it/Papers/DOLCE-EKAW.pdf>>], a magyar formális ontológiáról lásd [Forrás: Ungváry Rudolf: Ontológiák és teauruszok csúcsfogalmai. – In: Tudományos és Műszaki Tájékoztatás 54. évf. évf. 2007. 10. sz. – pp. 441-459. <http://tmt.omikk.bme.hu/show_news.html?id=3615&issue_id=450>].

³ Ungváry Rudolf szíves közlése.

elfogadott formában nem áll rendelkezésünkre Az egyes főnévfajták szócikkei tehát egyelőre (14. dia):

elvont főnév

- M: *Térben és időben fizikai vagy észlelési hordozóval nem rendelkező fogalom neve.*
T: *T* *A hagyományos nyelvészet szerint minden cselekvés, állapot, tulajdonság. Ez az álláspont a logikában, filozófiában és a formális ontológiákban vitatott.*
B: *A fogalom vitatott volta következtében altípusait (elvont állapotot jelentő főnév, elvont mozgást jelentő főnév, stb.), ebben a teauruszban nem dolgoztuk ki*
F főnév
X konkrét főnév

konkrét főnév

- M: *Térben és időben fizikai vagy észlelési hordozóval rendelkező fogalom neve.*
B: *A fogalom vitatott, volta következtében altípusait (konkrét állapotot jelentő főnév, konkrét mozgást jelentő főnév, betegségnev, élettelennev, eseményjelölő főnév, időjárási nev, színnev, stb.), ebben a teauruszban nem dolgoztuk ki.*
F főnév
A köznév
tulajdonnév
X elvont főnév

A számnév és a melléknév

Újszerű a korábbi nyelvtanokhoz képest a *Magyar grammatikának* [5] az a megközelítése, hogy a számnév fajtáit, mivel a mondatban többnyire jelzői szerepet töltenek be, a melléknév alcsoportjaiként tartja számon: a tőszámnevet és a törtszámnevet a mennyiségjelölő, a sorszámnevet pedig a viszonyító melléknév alárendeltjeként, bár a számnév terminust továbbra is használja. Tezauruszom első változatában én is csak az **osztószámnévre** alkalmaztam az elnevezést. A többi számnévfajtát, úm. **sorszámnév**, **tőszámnév**, **törtszámnév**, a melléknév alárendeltjeként soroltam be, s egyáltalán nem használtam a **határozott** és a **határozatlan számnév** kategóriát. Szótáram jelen változatában viszont már használom ezeket a kategóriákat, és a **számnév** terminust is, mivel ezek a legtöbb grammatikában megtalálhatók. Ugyanakkor igyekszem érvényesíteni az új felosztást is, így tehát a *Magyar grammatika* [5] és más nyelvtanok szempontjai keverednek a dolgozatomban. Annak érdekében, hogy ezek a szempontok egyformán érvényre juthassanak, a melléknév deszkriptort polihierarchikusan szerkesztettem meg, azaz a fent említett számnévfajtákat mind a **számnév**, mind a **melléknév** deszkriptronak alárendeltem (15-16. dia).

A viszonyzó

A segédigék osztályozása kapcsán a számnév és főnév esetében felmerült problémákkal kellett újra szembenéznem. Egyrészt, a *Magyar grammatika*[5] a segédigék típusait a viszonyzók között tárgyalja, ennek megfelelően a segédige mint kategória akár elhagyható is lenne. Másrészt viszont ez is új jelenség, tehát más nyelvtanok szerepeltetik, s a szótárhasználók gondolkodásában nagyon is jelen van. Ugyanakkor a *Magyar grammatika* sem számol le teljesen a ezzel a terminussal, nem ad más nevet pl. az aspektuális vagy a szóalakteremtő segédigének, „csupán” elhelyezi őket a viszonyzó kategóriában, az előbbit a **toldalékmorféma értékű**,

utóbbi a **jelértékű viszonyozók** között. Talható segédigefajta a **képzőértékű viszonyozók** csoportjában is (**mondatrészeremtő segédige**). Mivel a segédigefajták ennyire szétszórva találhatók a viszonyozók között, nem alkalmazhattam pl. a segédige F toldalékformája értékű viszonyozó. Az aspektuális segédige, modális ige, pragmatikai segédige megoldást, mert akkor kellett volna segédige F jelértékű viszonyozó. A szóalakteremtő segédige és segédige F képzőértékű viszonyozó. A mondatrészeremtő segédige szócikk is. Ennél egyszerűbbnek tűnt a 'lásd és' (L&) utaló alkalmazása. A segédigéről tehát nem deszkriptorcikket készítettem (17. dia):

segédige

- L& aspektuális segédige
- modális ige
- mondatrészeremtő segédige
- pragmatikai segédige
- szóalakteremtő segédige

Így az utalások mentén a segédige valamennyi fajtája megkereshető és összevethető.

A teaurusz felhasználása (18. dia):

Végezetül pár szót a teaurusz felhasználási lehetőségeiről:

- Nyelvészeti szakkönyvtárakban visszakeresésre, hiszen információkereső teauruszként ez az elsődleges funkciója
- Oktatási segédanyagként, a szófaji rendszer tanításához (nyomtatott változatát).
- További kutatások során a fogalmi rendszer könnyebb áttekintésére, új fogalmak elhelyezésére

A továbbfejlesztés lehetőségei (19. dia):

- További relációk kidolgozása
- Elvont-konkrét kérdés tisztázása, a kimaradt főnévi csoportok besorolása, legalább átmeneti megoldással (első része szinte lehetetlennek tűnik jelenleg, a kimaradt főnevek besorolása viszont megoldásra vár, mert addig nem teljes értékű a teaurusz)
- Ezután névtani irányban fejleszteni
- A szófajok történeti változásának nyomon követése, történeti megjegyzések és kifejezések felvétele